

بررسی تطبیقی سنجش سرمایه اجتماعی در ایران^۱

علی سوری^۲

تاریخ دریافت: ۹۳/۲/۲۴ تاریخ پذیرش: ۹۳/۸/۲۰

چکیده

این مطالعه به بررسی وضعیت سنجش سرمایه اجتماعی و مسائل و مشکلات آن می‌پردازد. از آنجا که سرمایه اجتماعی یک مقوله کیفی است، لذا سنجش آن با مشکلات خاصی مواجه است و به همین دلیل، هنوز روش و رویه یکسانی برای آن ارائه نشده است. این مشکل هم در سطح جهانی و هم در سطح ملی وجود دارد. مطالعات مختلفی که در این خصوص صورت گرفته و در آینده نیز انجام می‌شود، دارای شیوه‌های کاملاً متفاوتی هستند و بدیهی است که نتایج آنها نیز کاملاً متفاوت و حتی گاهی اوقات، متناقض می‌باشد. این وضعیت به گونه‌ای است که مقایسه هر یک از مطالعات صورت گرفته با مطالعه پایه‌ای وزارت ارشاد، نشان‌دهنده تفاوت‌های اساسی بین نتایج آنها است. به‌عنوان مثال؛ در مطالعه وزارت ارشاد، نسبت حداکثر شاخص سرمایه اجتماعی به حداقل آن، حدود ۱/۸۴ برابر می‌باشد. این در حالی است که در برخی از مطالعات به ۲۸ برابر می‌رسد و در برخی موارد نیز، تفاوت محسوسی مشاهده نمی‌شود و نسبت مذکور حدود ۱/۰۸ می‌باشد.

---

۱. این مقاله برگرفته از طرح تحقیقاتی تأثیر سرمایه اجتماعی بر عملکرد اقتصادی است که با حمایت صندوق حمایت از پژوهشگران کشور انجام شده است.

۲. دانشیار دانشکده اقتصاد دانشگاه تهران؛ Email: ali_souri@yahoo.com

باشد. اما تفاوت اساسی اینجا است که ضریب همبستگی شاخص سرمایه اجتماعی بین مطالعات مختلف با مطالعه وزارت ارشاد، اختلافات جدی را نشان می‌دهد، به گونه‌ای که در برخی از مطالعات نزدیک به صفر، در برخی منفی و در برخی نیز مثبت می‌باشد. بنابراین، هر یک از این مطالعات با توجه به اهداف و روش‌های خود به نتایج متفاوتی رسیده‌اند. این نتایج نشان می‌دهد که برآورد و تحلیل سرمایه اجتماعی در ایران نیازمند دقت بیشتر در انتخاب مفاهیم و روش‌های اندازه‌گیری است.

واژه‌های کلیدی: سرمایه اجتماعی، جرائم، اعتماد، شبکه

JEL: C22:E12

۱. مقدمه

سرمایه اجتماعی بر خلاف سرمایه‌های فیزیکی و انسانی، از تعریف روشن و دقیقی برخوردار نیست. به‌طور کلی برآورد موجودی سرمایه، اعم از فیزیکی، انسانی و اجتماعی با مشکلات جدی مواجه است. در خصوص اندازه‌گیری سرمایه باید گفت که ساده‌ترین نوع آن، سرمایه فیزیکی است زیرا لااقل برخی اطلاعات در خصوص سرمایه‌گذاری وجود دارد و از لحاظ کمی قابل اندازه‌گیری است. ولی توجه داریم که در این خصوص نیز مشکلات و خطاهای عدیده‌ای وجود دارد و به‌دلیل اینکه به‌طور مستقیم توسط نهادها و سازمان‌های مربوطه اندازه‌گیری نمی‌شود، روش‌های مختلفی برای برآورد آن ارائه شده است. سرمایه انسانی نیز از مقوله‌هایی است که برآورد آن دارای مسائل خاص خودش را دارد. زیرا این متغیر، کاملاً کیفی است و شامل آموزش‌ها، تخصص‌ها و فنون و ... است که همه افراد از آن برخوردارند. بدیهی است که این مقوله کیفی نیز به‌سادگی قابل اندازه‌گیری نیست، هرچند در بسیاری از مطالعات، از متغیرهای جانشین مانند تعداد سال‌های تحصیل استفاده می‌کنند. مشکلات سنجش سرمایه اجتماعی از دو نوع دیگر سرمایه، بیشتر است. سرمایه اجتماعی یک وضعیت کیفی را توصیف می‌کند که بر جامعه و روابط بین افراد و گروه‌ها حاکم است. وجود این فضا، روابط بین افراد را تسهیل کرده و اعتماد بین آنها را بهبود می‌بخشد. بدیهی است اندازه‌گیری و ارائه شاخصی که بتواند چنین فضایی را به‌خوبی ترسیم کند، بسیار پیچیده است. از آنجا که سرمایه اجتماعی دامنه وسیعی را شامل می‌شود، از این رو معیارها و شاخص‌هایی که برای سنجش آن معرفی می‌شوند، کاملاً متنوع هستند. به‌همین دلیل، مطالعات مختلف به نتایج مختلف می‌رسند. اما مشکل جدی‌تر مربوط به زمانی است که نتایج این مطالعات، متناقض می‌باشد. بر این اساس، در این مقاله ابتدا بحث مختصری در خصوص اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی خواهیم داشت، سپس مطالعاتی را بررسی می‌کنیم که به سنجش سرمایه اجتماعی در ایران پرداخته‌اند. همچنین برای اینکه امکان مقایسه این مطالعات فراهم شود، صرفاً مطالعاتی را بررسی می‌کنیم که به برآورد سرمایه اجتماعی استان‌های کشور پرداخته‌اند.

۲. سرمایه اجتماعی کارکرد آن

اگر از دیدگاه سرمایه به‌عنوان یک عامل تولید به مقوله سرمایه اجتماعی نگاه کنیم، بایستی سرمایه اجتماعی را به‌عنوان یکی از عوامل تولید در کنار سایر عوامل مانند سرمایه فیزیکی و سرمایه انسانی (نیروی کار) در نظر بگیریم. لذا کارکرد آن در حوزه خاصی قرار می‌گیرد. به‌عنوان مثال، طبق تابع تولید نئو کلاسیکی، مقدار تولید تابعی از سرمایه و نیروی کار است. فرض ضمنی نظریه نئو کلاسیکی این است که هزینه‌های معاملاتی وجود ندارد یا ناچیز است. در چنین فضایی هر مدیری با ترکیب عوامل تولید (کار و سرمایه) کالای مورد نظر خود را تولید می‌کند. این نگرش شدیداً وابسته به پیش‌فرض‌های خاص خود می‌باشد که طبق آن دولتی وجود دارد که چارچوبی را برای فعالیت‌های اقتصادی تعریف نموده و از آن حفاظت می‌کند. اگر مشکلی برای تولیدکنندگان پیش آید، آنها در آن چارچوب به‌سادگی به حل و فصل آن خواهند پرداخت. در این دیدگاه، سرمایه شامل سرمایه فیزیکی و سرمایه انسانی است. اما نکته مهم این است که بنگاه تولیدی برای تولید محصول خود علاوه بر اینکه به ترکیب عوامل تولید می‌پردازد با واقعیت دیگری نیز مواجه است. امروزه یک بنگاه تولیدی مجموعه‌ای از قراردادها است: قرارداد با کارگران، قرارداد با تهیه‌کنندگان مواد اولیه، قرارداد با خریداران محصولات، قرارداد با وام‌دهندگان و... هر چند گاهی ممکن است یک معامله بین طرفین فقط یکبار صورت گیرد، ولی معمولاً طبق چنین قراردادهایی معاملات و توافقات حالت تکراری دارند. مانند فروش محصولات بنگاه به یک فروشگاه بزرگ، حاضر شدن کارگران بر سر کار، خرید مواد اولیه از تولیدکننده مواد اولیه. اما برخی از این قراردادها صریح یا قانونی هستند و برخی به صورت ضمنی یا نانوشته می‌باشند. به‌عنوان مثال؛ یک کارگر با کارفرما قرارداد نوشته شده و صریحی دارد که طبق آن کارگر بر سر کار حاضر می‌شود و مبلغی را ماهانه دریافت می‌کند. اما قرارداد ضمنی آنها این است که کارگر «کم‌کاری» نکند. بدیهی است طرفین از مناسب بودن و منصفانه بودن این قراردادها سود می‌برند. از طرف دیگر اجرای این قراردادها اگر هزینه کمتری داشته باشد به نفع طرفین است. بنابراین، یک بنگاه در صورتی موفقیت بیشتری

خواهد داشت که بتواند این قراردادها را با کمترین «هزینه‌های معاملاتی» اجرا نماید. ولی بدیهی است که برای اجرای قراردادها به‌ویژه قراردادهای ضمنی، بنگاه نمی‌تواند همه ابزار لازم را در اختیار بگیرد. به‌عنوان مثال؛ «عدم کم‌کاری» یک قرار داد ضمنی است. اگر بنگاه بخواهد کارگران خود را بطور کامل کنترل نماید تا کم‌کاری نکنند بسیار پرهزینه خواهد بود. زیرا این موضوع صرفاً بر مبنای «اعتماد» قرار دارد. هرچه میزان اعتماد کاهش یابد هزینه بنگاه جهت جلوگیری از کم‌کاری (به عبارت دیگر هزینه اجرای این قرارداد ضمنی) افزایش می‌یابد. بنابراین، گفته می‌شود که علاوه بر عوامل تولید مرسوم، نیاز به عامل دیگری به نام «سرمایه اجتماعی» وجود دارد.

سرمایه یکی از تعیین‌کننده‌های مهم رشد اقتصادی است. بهبود در کیفیت ابزارها و ماشین‌آلات، بهره‌وری نیروی کار را افزایش داده و از این طریق رفاه را بهبود می‌بخشد. اما سرمایه فقط جنبه فیزیکی ندارد. سرمایه انسانی که به شکل مهارت‌ها، آموزش و تعلیم و کارآموزی است نیز، جزء مهم تولید و بهره‌وری است (بکر، ۱۹۶۴). چگونگی و مهارت در تکنولوژی کسب‌وکار نیز جنبه دیگری از سرمایه است (رومر، ۱۹۹۴). مشابه این، کلمن (۱۹۹۰) و پوتنام، لئوناردی و نانتی (۱۹۹۳) اشاره می‌کنند که ساختار اجتماعی یکی از تعیین‌کننده‌های مهم ارتقاء بهره‌وری فعالیت‌های اقتصادی است. روابط بین افراد، هنجارها و سنت‌ها به تسهیل هماهنگی و همکاری کمک می‌کند که خود موجب افزایش بهره‌وری می‌شود. نوع اخیر سرمایه موسوم به سرمایه اجتماعی است که برای آن، هاینفن در سال ۱۹۱۶ واژه سرمایه را جهت روشن ساختن اهمیت ساختار اجتماعی برای افرادی که وارد روابط اقتصادی و کسب و کار می‌شوند بکار برد.

جین جاکوب، در اثر کلاسیک خود «مرگ و زندگی شهرهای بزرگ آمریکایی» (۱۹۶۱) توضیح داده بود که شبکه‌های اجتماعی فشرده در محدوده‌های حوضه قدیمی شهر و مختلط شهری صورتی از سرمایه اجتماعی را تشکیل می‌دهند و در ارتباط با حفظ نظافت، عدم وجود جرم و جنایات خیابانی و دیگر تصمیمات در مورد بهبود کیفیت زندگی، در مقایسه با عوامل نهادهای رسمی مانند نیروی پلیس، مسئولیت بیشتری از خود

نشان می‌دهند (فوکویاما، ۱۹۹۷، ص ۱۰). سپس گلن لوری، در دهه ۱۹۷۰ این بحث را وارد حیطه اقتصادی می‌کند. در دهه ۱۹۸۰، این اصلاح توسط جیمز کلنن و رابرت پوتنام به‌طور جدی‌تری مورد استفاده قرار گرفت (فوکویاما، ۱۹۹۷، ص ۱۰). در تمامی تعاریفی که راجع به سرمایه اجتماعی شده است، تأکید بر این است که وسیله‌ای برای رسیدن به اهداف و منافع فردی و گروهی و جامعه است. سرمایه اجتماعی را می‌توان به سادگی بعنوان مجموعه معینی از هنجارها یا ارزش‌های غیررسمی تعریف کرد که اعضای گروهی که همکاری و تعاون میانشان مجاز است، در آن سهم هستند (فوکویاما، ۱۹۹۷، ص ۱۱).

نظریه سرمایه اجتماعی، از عقاید پی‌ریور و جیمز کلنن نشأت می‌گیرد که بر اهمیت روابط اجتماعی و هنجارهای مشترک رفاه اجتماعی و کارآمدی اقتصادی تأکید می‌کنند. رابرت پوتنام در کتاب «کارکرد دموکراسی‌ها» و «بولینگ یک نفره» به توسعه مفهوم سرمایه اجتماعی می‌پردازد. از نظر وی سرمایه اجتماعی، روابط بین افراد، شبکه‌های اجتماعی و هنجارهای متقابل و اعتماد اجتماعی است که از این طریق حاصل می‌شود. این روابط، وظایف و مسئولیت‌های متقابل همراه با هنجارهای عمومی به‌وجود می‌آورد، به‌نحوی که اوضاع را جهت همکاری، مشارکت و تعاون در راستای ایجاد منافع جمعی بهبود می‌بخشد. چنانچه سرمایه اجتماعی موجب تسهیل در کسب نتایج عمومی و ایجاد خوی همکاری شود، منطقی است که آن را به‌عنوان موجد یا همسنگ سرمایه مادی و انسانی در نظر بگیریم (پورموسوی، ۱۳۸۱ به نقل از پوتنام، ۱۹۹۳). از نظر کلنن، سرمایه اجتماعی عبارت است از ارزش آن جنبه از ساختار اجتماعی که بعنوان منابعی در اختیار اعضا قرار می‌گیرد تا بتوانند به اهداف خود دست یابند (کلنن، ۱۹۹۰). سرمایه اجتماعی مجموعه نهادها، قوانین، روش‌ها، عادات اجتماعی و سنت‌ها و قواعد رفتاری یک جامعه است که مناسبات اجتماعی بین مردم یک جامعه را شکل می‌دهد (رنانی، ۱۳۸۱). کاهش سرمایه اجتماعی به معنی کاهش «اعتماد» است که هزینه‌های معاملاتی را بشدت افزایش می‌دهد. به‌عنوان مثال برای خرید یک کالا مجبورید ساعت‌ها وقت صرف کنید. یا با فروشنده بر سر قیمت، چانه‌زنی کنید؛ زیرا شما اعتماد ندارید که فروشنده قیمت واقعی را

اعلام کند و فروشنده نیز چون اعتماد ندارد که خریدار حاضر به پرداخت قیمت واقعی باشد، او نیز قیمت بالاتری را اعلام می‌کند. بنابراین حتی برای اجرای قراردادهای نوشته شده نیز نیاز به صرف هزینه‌های گزاف خواهد بود.

از آنجا که سرمایه اجتماعی دارای جنبه کیفی است، لذا اندازه‌گیری آن بسیار مشکل است. اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی با موضوعاتی مانند اعتماد، شرکت داوطلبانه در انجمن‌ها و مؤسسات خیریه، عضویت در تشکل‌ها و باشگاه‌ها و... درگیر است. در واقع سرمایه اجتماعی فضای روابط بین افراد در محله و شهر، محیط کار، روابط بین دولت و مردم را توصیف می‌کند که اندازه‌گیری آن بسیار پیچیده خواهد بود و اطلاعات آماری مناسبی برای آن وجود ندارد. مطالعات میدانی بسیاری در برخی کشورها برای سنجش سرمایه اجتماعی صورت گرفته که بر هر یک از آنها اشکالاتی نیز وارد شده است.

اما می‌توان موضوع را از جنبه دیگری ملاحظه نمود. به‌جای سنجش و اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی به‌عنوان یک ارزش مثبت، می‌توان نبود سرمایه اجتماعی یا به‌عبارت دیگر انحرافات اجتماعی از قبیل جرم و جنایت، فروپاشی خانواده، مصرف مواد مخدر، طرح دعاوی و دادخواهی، خودکشی، فرار از مالیات و موارد مشابه را اندازه‌گیری نمود. فرض بر این است که چون سرمایه اجتماعی وجود هنجارهای رفتاری مبتنی بر تشریک مساعی را منعکس می‌کند، انحرافات اجتماعی نیز به‌طور بالفعل بازتاب نبود سرمایه اجتماعی خواهد بود (فوکویاما، ۱۹۹۷، ص ۱۹).

۳. وضعیت موجود سنجش سرمایه اجتماعی^۱

در سال‌های اخیر، تعدادی از کشورها و سازمان‌های بین‌المللی پژوهش‌های مربوط به سرمایه اجتماعی جمعی را آغاز کرده‌اند، ولی موضع آنها در مورد مدل‌های مفهومی مورد استفاده، به‌صورت صریح بیان نشده است. در اینجا تلاش می‌شود شیوه مفهومی سازی

۱- به‌منظور مروری بر این موضوع به شارع‌پور (۱۳۸۷) و نوغانی و اصغرپور (۱۳۸۷) مراجعه شود.

سرمایه اجتماعی و ابزار مورد استفاده آنها شناسایی شود. هر یک از این ابزارها، دارای اولویت‌های خاصی در زمینه سیاست اجتماعی است.

مدل پوتنام: از نظر پوتنام سرمایه اجتماعی عبارت است از؛ پیوندهای بین افراد (شبکه‌های اجتماعی) و هنجارهای اعتماد و معامله به مثل که از این پیوندها ناشی می‌شود. پس سرمایه اجتماعی دارای یک بعد ساختاری یا شبکه‌ای اجتماعی و یک بعد فرهنگی یا هنجارهای اجتماعی است؛ هرچند در اغلب سنجش‌های سرمایه اجتماعی، بر روی یکی از دو بعد تأکید می‌شود. پوتنام برای سنجش سرمایه اجتماعی از یک سنجه مرکب استفاده کرد که شامل این موارد است: میزان مشارکت در امور اجتماع محلی و زندگی سازمانی و مشارکت در امور عمومی (مثل رأی دادن)، رفتار داوطلبانه، فعالیت‌های اجتماعی غیررسمی (مثل دیدار دوستان) و سطح اعتماد بین افراد. بدین ترتیب سنجه او دارای دو عامل اساسی است: سنجه مشارکت انجمنی و سنجه اعتماد. برخی معتقدند که این دو، دو بعد کاملاً متفاوت و متمایز سرمایه اجتماعی‌اند، به طوری که عضویت در انجمن‌ها و تشکل‌ها بیشتر برای افزایش سعه صدر، مدارا و تحمل فرد مهم است (تساهل و تسامح) و اعتماد، بیشتر دارای پیامدهای اقتصادی است. البته در بیشتر مطالعات مربوط به سرمایه اجتماعی، تنها به سنجش اعتماد اکتفا شده است.

مطالعات بانک جهانی: در پایان دهه ۱۹۹۰، بانک جهانی از جمله سازمان‌های بین‌المللی بود که علاقه زیادی به مفهوم سرمایه اجتماعی نشان داد. در آن دوره زمانی، حاکمیت رهیافت‌های مدیریتی نسبت به توسعه سبب شد که بانک جهانی برای مبارزه با فقر و تضمین دسترسی همگان به آموزش و بهداشت به دنبال سیاست‌های ظرفیت‌سازی جمعی باشد (وول کوک، ۲۰۰۴). در این مطالعات که با عنوان «ابتکار عمل در سرمایه اجتماعی» انجام شد، برای سنجش سرمایه اجتماعی از سه شاخص استفاده شد. عضویت در انجمن‌ها و شبکه‌های محلی، اعتماد و وفاداری به هنجارها و کنش جمعی. از دیدگاه تجربی، بررسی‌های بانک جهانی در مورد سرمایه اجتماعی مبتنی بر مطالعات کوچک

مقیاس بود تا مشخص کند، در یک موقعیت خاص توسعه‌ای سرمایه اجتماعی چگونه عمل می‌کند.

پیمایش ارزش‌های اجتماعی: رونالت اینگلهارت اولین مطالعه بین‌المللی در زمینه ابعاد سرمایه اجتماعی را انجام داده است. در دهه ۱۹۹۰ او و همکارانش به جمع‌آوری داده‌ها از ۴۳ کشور پرداختند تا نقش عوامل فرهنگی در توسعه اقتصادی و سیاسی را مشخص کنند. اولین دوره این پیمایش در سال ۱۹۸۱ و آخرین آن در سال ۱۹۹۵ انجام شد. مهمترین جنبه پیمایش ارزش‌های جهانی، توجه به متغیرهایی است که مستقیماً در ارتباط با سرمایه اجتماعی، یعنی اعتماد و عضویت در انجمن‌ها است. در پیمایش ارزش‌های جهانی دو پرسش در مورد عضویت در انجمن‌ها وجود دارد:

۱- آیا شما در انواع انجمن‌ها عضویت دارید؟

۲- آیا شما فعالانه در این انجمن‌ها عضویت دارید؟

اینگلهارت بین رشد اقتصادی و عضویت در گروه‌ها همبستگی پیدا نکرد، ولی متوجه شد که این رابطه بستگی به سطح توسعه اقتصادی دارد. این همبستگی در جوامعی که سرانه تولید ناخالص ملی آنها بیش از ۸۳۰۰ دلار آمریکا بود، در جوامعی که سرانه تولید ناخالص داخلی پایین بوده و کشورهای کمتر توسعه یافته به شمار می‌آمدند، مثبت بود. اینگلهارت در تفسیر این شرایط معتقد بود: این یافته تأییدکننده نظر پوتنام است، مبنی بر اینکه؛ در مراحل اولیه توسعه اقتصادی، سازمان‌های داوطلبانه نقش مثبتی ایفا می‌کنند. در این پیمایش به ویژگی‌های این انجمن‌ها توجه نشد. نارایان و کسیدی، برای برطرف کردن و کاهش این کمبودها، ابزار جدیدی با عنوان پیمایش جهانی سرمایه اجتماعی طراحی کردند.

پیمایش جهانی سرمایه اجتماعی: نارایان و کسیدی کوشیدند تا مجموعه‌ای از

پرسش‌های معتبر و پایا را برای سنجش سرمایه اجتماعی در جوامع در حال توسعه طراحی و ارائه کنند. آنها در مرحله بعدی، از ابزار سنجش خود در دو کشور آفریقایی یعنی غنا و اوگاندا استفاده عملی کردند.

این پژوهشگران با مروری بر ادبیات و مطالعه ۲۵ پرسشنامه متفاوت در زمینه سرمایه اجتماعی، الگوی خاص خویش را طراحی کردند. سپس در سال ۱۹۹۸، بانک جهانی برای بررسی و اصلاح این الگو، کارگاهی با حضور متخصصان حوزه‌های مختلف از جمله: جامعه‌شناسی، انسان‌شناسی، علوم سیاسی و اقتصاد برگزار کرد. برای اطمینان از اعتبار محتوایی، اصلاحات لازم در پرسشنامه صورت گرفت و سپس در جمهوری غنا به‌طور آزمایشی اجرا گردید. امتیاز پیمایش جهانی سرمایه اجتماعی نسبت به دیگر مطالعات در این است که در آن، عوامل تعیین‌کننده، ابعاد و پیامدهای سرمایه اجتماعی تفکیک صورت گرفت‌اند.

پروژه خانواده، سرمایه اجتماعی و شهروندی (استون و هیوز، ۲۰۰۲): برای پروژه خانواده، سرمایه اجتماعی و شهروندی، برای سنجش سرمایه اجتماعی در استرالیا، یکی از جامع‌ترین چارچوب‌های مفهومی طراحی شد (استون، ۲۰۰۱). بر اساس این چارچوب سرمایه اجتماعی مفهومی چندبعدی است که شامل شبکه‌ها، اعتماد و هنجار معامله‌به‌مثل است. این چارچوب، بر کیفیت روابط اجتماعی و همچنین بر ساختار این روابط تأکید دارد.

انواع شبکه‌ها و هنجارهای حاکم بر آنها: یکی از ویژگی‌های این مدل، توجه به انواع شبکه‌هایی است که سرمایه اجتماعی در آن جریان دارد. سرمایه اجتماعی تنها به یک نوع خاص از شبکه‌های اجتماعی محدود نمی‌شود، بلکه در شبکه‌های اجتماعی محلی، در سطوح دولت، ملت و درون خانواده‌ها و دیگر شبکه‌های خانوادگی وجود دارد. در این زمینه می‌توان سه نوع شبکه را از هم متمایز ساخت: شبکه‌های موجود در قلمرو غیر رسمی همچون پیوندهای خویشاوندی و خانوادگی، شبکه‌های موجود در قلمرو تعمیم یافته مانند پیوند با افرادی که فرد آنها را به خودی خود نمی‌شناسد و شبکه‌های موجود در قلمرو نهادی مانند ارتباط فرد با نهادها.

همچنین دو نوع هنجار بر این شبکه حاکم است: هنجار اعتماد و هنجار معامله‌به‌مثل. این دو نوع هنجار در سه نوع شبکه حاکم است؛ در پژوهش‌ها بر این نکته تأکید شده است

که سنجش‌های کلیدی سرمایه اجتماعی عبارت است از هنجارها و شبکه‌ها. در این پروژه نیز برای سنجش سرمایه اجتماعی به اندازه‌گیری هنجارهای اعتماد و معامله‌به‌مثل و ویژگی‌های شبکه در عرصه‌های غیر رسمی، تعمیم‌یافته و نهادی پرداخته شده است.

مدل پیشنهادی اداره آمار استرالیا: در سال ۲۰۰۴ میلادی اداره آمار استرالیا با

جمع‌بندی نظریه‌های مختلف در زمینه سرمایه اجتماعی، مدل کاملی برای سنجش این مفهوم طراحی کرد. بر اساس این مدل، برای سنجش سرمایه اجتماعی باید به چهار بعد توجه کرد. کیفیت شبکه، ساختار شبکه، مبادله‌ای شبکه و انواع شبکه. مؤلفه‌های هر یک از این ابعاد چهارگانه به شرح زیر است:

۱- کیفیت شبکه: شامل هنجارها (مانند اعتماد، معامله به مثل، احساس اثر بخشی، همکاری، پذیرش تنوع) و اهداف مشترک (شامل مشارکت اجتماعی، مشارکت مدنی، حمایت از اجتماع، دوستی، مشارکت اقتصادی) است.

۲- ساختار شبکه: شامل اندازه شبکه، فراوانی شبکه، تراکم و انعطاف، جابجایی و عدم ثبات، روابط قدرت است.

۳- مبادلات شبکه: شامل حمایت مشترک، دانش و اطلاعات مشترک، مذاکره و استفاده از ضمانت اجرا است.

۴- انواع شبکه: شامل شبکه‌های پیونددهنده (مانند تجانس گروهی)، متصل‌کننده (مانند تنوع گروهی و بازبودن در اجتماع محلی)، ربط‌دهنده (مانند ارتباط با نهادها)، منزوی‌کننده (مانند فقدان فعالیت در گروهها و احساس انزوای اجتماعی) است.

به این ترتیب به نظر می‌رسد هر کشوری دارای راهبرد خاصی در خصوص سرمایه اجتماعی است، پس گرایش‌های پژوهشی متفاوتی وجود دارد. نکته جالب اینکه در بیشتر کشورها، بررسی تجربی سرمایه اجتماعی اساساً توسط سازمان‌های آماری صورت گرفته است. در بسیاری از کشورها نیز تحت تأثیر دیدگاه‌های پوتنام به سنجش سرمایه اجتماعی جمعی توجه شده و آن را به‌عنوان یک محصول نهایی، یعنی یک متغیر وابسته در نظر

می‌گیرند، از این رو می‌توان گفت سنجش سرمایه اجتماعی تاکنون به گونه‌ای بوده که استفاده از نتایج به دست آمده را برای سیاست‌گذاری دشوار ساخته است.

۴. سنجش سرمایه اجتماعی در ایران

به منظور سنجش سرمایه اجتماعی مطالعاتی در ایران صورت گرفته است. این مطالعات عمدتاً در سطح مناطق (استانی) می‌باشد که از طریق پرسشنامه و به صورت میدانی انجام شده و هر یک از آنها می‌توانند ارزشمند باشند. در اینجا مروری به این مطالعات و مقایسه نتایج آنها خواهیم کرد. از بین تمام مطالعات انجام شده باید جایگاه خاصی برای مطالعه وزارت ارشاد و فرهنگ اسلامی قائل شد که در سال ۱۳۸۱ و ۱۳۸۲ صورت گرفته که یک مطالعه جامع است و می‌توان بر اساس آن شاخص‌های سرمایه اجتماعی را استخراج نمود. از طرف دیگر می‌توان سایر مطالعات را نیز با آن سنجید.

در سال‌های ۱۳۸۱ و ۱۳۸۲ وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، مطالعه جامعی تحت عنوان ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان انجام داد. در این طرح از ۲۸ استان کشور اطلاعاتی از افراد ۱۵ ساله و بالاتر با حجم نمونه بالغ بر ۱۶۰۰۰ نفر گردآوری شد. پرسشنامه این طرح مطالعاتی بالغ بر حدود ۲۷۰ سؤال است که موارد متعددی را شامل می‌شود. از آنجا که سؤالات این پرسشنامه دامنه وسیعی دارد، لذا از داخل آن می‌توان سؤالاتی که مربوط به حوزه سرمایه اجتماعی است را استخراج نمود. همانطور که در تعریف سرمایه اجتماعی دیدیم، مهمترین مؤلفه‌های آن اعتماد، صداقت و ... است. لذا با انتخاب چنین مواردی می‌توان به شاخص نزدیک به مفهوم سرمایه اجتماعی، دست یافت.

حسینی و همکاران (۱۳۸۵) برای سنجش سرمایه اجتماعی، با استفاده از روش استون و هیوز (۲۰۰۳)، آن را در سه سطح خرد، تعمیم یافته و کلان و دو نوع ساختاری و شناختی مورد بررسی قرار می‌دهند. بدین ترتیب سرمایه اجتماعی را به شش نوع تقسیم کرده، برای هر نوع تعدادی شاخص از دو پیمایش ملی انتخاب می‌کنند و سپس به کمک دو روش تاکسونومی عددی و تحلیل عاملی، به رتبه‌بندی مراکز استان‌های کشور بر اساس شاخص‌های سرمایه اجتماعی می‌پردازند.

سعادت (۱۳۸۵) با استفاده از روش داگوم، به تخمین سطح سرمایه اجتماعی در ایران پرداخته که نتایج آن در جدول (۱) ارائه شده است. وی با این استدلال که شاخص سرمایه اجتماعی به عنوان یک متغیر کیفی مطرح می‌باشد، برای برآورد آن از روش مدل‌سازی متغیرهای پنهان استفاده می‌کند. وی در این تحقیق از روش چند شاخصی متغیر پنهان استفاده می‌کند. روش کار آن نیز مانند سرمایه انسانی با برآورد یک متغیر وابسته است که به عنوان تابعی از متغیرهای مستقل جهت برآورد سطح سرمایه اجتماعی مورد استفاده قرار می‌گیرد. بنابراین با معرفی تابع خطی زیر:

$$Z_s = L(X_1, X_2, \dots, X_p)$$

که در آن $X_1, X_2, \dots, X_p$ متغیرهای مستقل متناسب با موضوع مورد بررسی و Z متغیر پنهان استاندارد می‌باشد. در این مرحله، مدل زیر با روش مدل‌سازی متغیرهای پنهان تخمین زده می‌شود:

$$Z_s = a_1 X_1 + a_2 X_2 + \dots + a_p X_p$$

و با توجه به معنی دار بودن هر یک از ضرایب متغیرهای X_i روی Z متغیرهای مناسب جهت برآورد سرمایه اجتماعی انتخاب می‌گردد. در نهایت پس از جایگذاری اعداد مورد نظر در معامله، میزان سرمایه اجتماعی در سال مورد نظر به دست می‌آید.

متغیرهای مستقل عبارتند از: جرم (نسبت تعداد محکومین به جمعیت استان)، مشارکت در انتخابات (درصد مشارکت افراد واجد شرایط در انتخابات هر استان)، اعتماد (این متغیر بر اساس نظرسنجی افراد ایرانی در مورد میزان اعتماد بین افراد جامعه است که به وسیله وزارت ارشاد در طرحی با عنوان سنجش بینش ایرانیان در سال ۱۳۸۰ انجام شده است)، مشارکت جمعی (تعداد اعضاء مراکز تفریحی و فرهنگی به جمعیت هر استان)، صداقت (این متغیر بر اساس نظرسنجی افراد ایرانی در مورد میزان صداقت بین افراد جامعه است که به وسیله وزارت ارشاد در طرحی با عنوان سنجش بینش ایرانیان در سال ۱۳۸۰ انجام شده است) و آگاهی عمومی (نسبت تعداد کتاب‌های به امانت گرفته شده از کتابخانه‌های عمومی به جمعیت استان).

عبداللهی و موسوی (۱۳۸۶) برای سنجش سرمایه اجتماعی از یک مقیاس چند بعدی استفاده نمودند. جامعه آماری افراد ۱۵ سال به بالای ساکن مراکز ۳۰ استان کشور و روش نمونه گیری خوشه‌ای چند مرحله‌ای می‌باشد. حجم نمونه ۱۲۰۰۰ نفر است و تکنیک عمده گردآوری داده‌ها پرسشنامه بوده است. نتایج حاصل از برآورد آنها در جدول (۱) ارائه شده است.

شعبانی و سلیمانی (۱۳۸۷) نیز به سنجش سطح سرمایه اجتماعی در استان‌های مختلف کشور می‌پردازند. بدین منظور از ترکیب روش پیمایشی از طریق پرسشنامه و تحلیل سلسله‌مراتبی استفاده می‌کنند. بدین جهت شاخص‌های اعتماد، مشارکت اجتماعی، همکاری‌های مدنی و صداقت به‌عنوان شاخص‌های تئوریک اصلی برای سنجش سرمایه اجتماعی را انتخاب می‌کنند. پرسشنامه طرح شده، در میان ساکنان مراکز استان‌های کشور توزیع شده و سپس با تحلیل پرسشنامه‌ها، سطح کمی هر یک از شاخص‌ها را در هر استان استخراج می‌کنند. از سوی دیگر بر اساس نظرات محققان سرمایه اجتماعی، میزان اهمیت شاخص‌ها را تعیین و وزن هر شاخص برای تعیین مقدار کمی سرمایه اجتماعی مشخص می‌شود.

در مطالعه مقصودی و همکاران (۱۳۸۹) از یک شاخص ترکیبی استفاده می‌شود. ابتدا، چهار شاخص مشارکت، اعتماد، صداقت و عدم انحراف معرفی می‌شود که هر یک از این شاخص‌ها به‌صورت زیر معرفی می‌شود.

$$par = 0/27 \times sp + 0/214 \times cp + 0/267 \times rp + 0/104 \times ep + 0/145 \times pp$$

که در این رابطه، par شاخص مشارکت، sp مشارکت اجتماعی، cp مشارکت فرهنگی، rp مشارکت مذهبی، ep مشارکت اقتصادی و pp مشارکت سیاسی است.

$$tru = 0/437 \times pt + 0/23 \times gt + 0/334 \times ft$$

tru شاخص اعتماد، pt اعتماد مردم به مردم، gt اعتماد مردم به حکومت و ft اعتماد اعضای خانواده به یکدیگر است.

$$hon = 0/362 \times mh + 0/276 \times ch + 0/362 \times fh$$

hon صداقت، *mh* ازدواج، *ch* تداوم زندگی مشترک و *fh* عدم اجبار و اکراه را نشان می‌دهد. با وزن‌دهی به زیر شاخص‌های فوق در قالب فرمول زیر، شاخص سرمایه اجتماعی برای استان‌های مختلف به دست می‌آید:

$$sc = (0/212 \times par) + (0/397 \times tru) + (0/258 \times hon) + (0/133 \times cri)$$

که *sc* نشان‌دهنده میزان شاخص سرمایه اجتماعی، *par* شاخص مشارکت، *tru* شاخص اعتماد، *hon* شاخص صداقت و *cri* شاخص عدم انحرافات اجتماعی هستند. فیروزآبادی و همکاران (۱۳۸۹) نیز به اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی در استان‌های کشور می‌پردازند. آنها اظهار می‌کنند که براساس نظریه‌های توسعه اجتماعی و مباحث مطرح شده در اجلاس کپنهاک در زمینه توسعه اجتماعی، شاخص‌های توسعه اجتماعی را استخراج نموده و بر اساس این شاخص‌ها و نظریه‌های مربوط به رابطه سرمایه اجتماعی و توسعه، به شناخت رابطه این دو در ایران می‌پردازند. روش برآورد سرمایه اجتماعی را بر اساس تحلیل ثانویه اطلاعات و داده‌های استانی با روش تصمیم‌گیری چندشاخصه ذکر می‌کنند.

عزیزمحمدلو (۱۳۹۰) به برآورد شاخص سرمایه اجتماعی برای استان‌های مختلف می‌پردازد. وی از یک شاخص ترکیبی استفاده می‌کند که عبارت است از:

$$SCI_n = \frac{1}{M} \left(\frac{I_{mn}}{MaxI_m} * 100 \right), \quad m = 1, \dots, N$$

در رابطه بالا، M تعداد زیر شاخص‌های سرمایه اجتماعی، N تعداد استان‌ها، I_{mn} زیر شاخص m استان n ام، $MaxI_m$ حداکثر زیر شاخص m ام در میان تمام استان‌ها و SCI_n میانگین شاخص مقایسه‌ای سرمایه اجتماعی برای استان n ام می‌باشد. برای محاسبه شاخص ترکیبی با توجه به اطلاعات و داده‌های موجود از زیر شاخص‌های زیر استفاده شده و نتایج حاصل از محاسبات نیز در جدول (۱) ارائه شده است. در این مطالعه از زیر شاخص‌هایی مانند؛ مشارکت در انجمن‌ها و اتحادیه‌ها (نسبت کارکنان انجمن‌ها و اتحادیه‌ها در هر استان به کل اشتغال استان)، مشارکت در سازمان‌های غیر دولتی (نسبت تعداد سازمان‌های غیر دولتی هر استان به کل جمعیت آن استان و همچنین سهم کمک‌های

مردمی به این سازمان‌ها)، مشارکت در صندوق‌های قرض‌الحسنه (نسبت تعداد کارکنان صندوق‌های قرض‌الحسنه هراستان به کل کارکنان آن استان و همچنین سرانه کمک‌های مردمی به صندوق‌های قرض‌الحسنه)، نرخ مشارکت سیاسی (نرخ مشارکت در انتخابات مجلس)، سرانه پرونده‌های قضایی (سرانه تعداد پرونده‌های قضایی مختومه در دادگاه‌های عمومی و تجدید نظر و بر اساس اطلاعات دادگاه‌های عمومی و تجدید نظر)، شاخص اعتماد (برای محاسبه شاخص اعتماد از نتایج حاصل از طرح ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان که توسط وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی انجام یافته است، استفاده شده است. بدین منظور از میانگین سه متغیر اعتماد به اعضای خانواده، اعتماد به اقوام و اعتماد به گروه دوستان، استفاده شده است. توضیح اینکه در مطالعه وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی میزان اعتماد افراد در قالب طیفی از بسیار کم تا بسیار زیاد مورد سؤال قرار گرفته است که این امر می‌تواند مبنایی برای برآورد میزان اعتماد قرار گیرد).

مهرگان و همکاران (۱۳۹۱) با استفاده از روش تحلیل عاملی به اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی می‌پردازند. بر این اساس، ۱۷ عامل را برای اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی در نظر می‌گیرند. چون عوامل معرفی شده مستقیماً قابل محاسبه نیستند لذا از برخی متغیرها استفاده می‌کنند. این متغیرها عبارتند از: سرانه قتل عمد، سرانه ایراد ضرب و جرح، سرانه اعمال منافی عفت، سرانه اختلاس و ارتشاء، سرانه سرقت، سرانه تصرف عدوانی و مزاحمت، سرانه صدور چک بلامحل، سرانه دعاوی مربوط به موجر و مستأجر، سرانه ازدواج، سرانه طلاق، سرانه تماشاگران فیلم در سینما، سرانه اماکن مذهبی، سرانه اعضای کتابخانه، سرانه تعداد مراجعه به کتابخانه، نسبت درآمدهای مالیاتی از کل درآمدهای عمومی استان.

جدول ۱. برآورد سرمایه اجتماعی در مطالعات مختلف

استان	وزارت ارشاد (۱۳۸۰)	سعادت حسینی و همکاران (۱۳۸۵)	عبداللهی و موسوی (۱۳۸۶)	شعبانی و سلیمانی (۱۳۸۷)	فیروزآبادی و مقصدی و همکاران (۱۳۸۹)	عزیزمحمدلو (۱۳۹۰)	مهرگان (۱۳۹۱)
آذربایجان غربی	۳۸/۰۳	۱۸/۹۶	۴۹/۵۱	۹۳/۱۴	۵۹/۵۱	۳۳/۲۲	۴۵/۳۵
آذربایجان شرقی	۲۹/۱۳	۲۴/۸۳	۵۱/۷۱	۹۷/۰۲	۵۷/۲۰	۳۰/۴۹	۴۳/۳۵
اردبیل	۴۳/۷۳	۱۵/۱۷	۴۳/۷۱	۹۸/۲۳	۶۷/۲۳	۳۵/۴۵	۵۲/۵۲
اصفهان	۳۱/۶۶	۲۴/۵۲	۶۰/۹۱	۹۲/۸۴	۶۰/۹۱	۴۱/۲۷	۲۰/۸۷
ایلام	۴۷/۳۰	۱۴/۸۳	۱۳/۳۴	۹۷/۷۶	۴۹/۸۱	۳۰/۶۴	۲۵/۵۸
بوشهر	۳۴/۵۹	۲۰/۶۹	۲۹/۵۵	۹۴/۳۷	۵۴/۳۶	۳۸/۱۱	۴۶/۹۳
تهران	۲۸/۳۶	۲۲/۹۳	۶۷/۰۳	۹۳/۵۵	۵۳/۲۳۷	۳۲/۵۰	۷/۳۸
چهارمحال و	۳۸/۰۹	۲۳/۷۹	۵۱/۰۳	۹۷/۴۸	۵۵/۲۳	۲۴/۴۰	۴۲/۰۶
خراسان جنوبی	۳۴/۵۹	۲۵/۵۲	۵۵/۵۳	۹۳/۳۳	۵۹/۹۵	۲۶/۱۹	۵۰/۰۸
خراسان رضوی	۳۴/۵۹	۲۵/۵۲	۵۵/۵۳	۹۶/۳۳	۵۶/۲۹	۳۴/۸۱	۳۷/۷۴
خراسان شمالی	۳۴/۵۹	۲۵/۵۲	۵۵/۵۳	۹۷/۰۱	۵۳/۰۰	۲۸/۷۵	۵۰/۹۴
خوزستان	۲۸/۲۹	۱۸/۲۷	۵۳/۸۳	۹۸/۸۳	۵۹/۹۴	۳۷/۶۰	۳/۱۹
زنجان	۴۰/۷۹	۲۱/۷۲	۵۱/۴۹	۹۷/۱۵	۶۷/۳۴	۳۳/۳۲	۵۵/۵۲
سمنان	۴۵/۵۳	۱۳/۱۰	۴۱/۶۰	۹۵/۰۷	۶۹/۰۶	۴۲/۴۳	۴۴/۹۳
سیستان و	۴۶/۴۳	۱۲/۴۱	۲۹/۷۸	۱۰۰	۵۵/۵۶	۳۶/۳۱	۱۷/۸۷
فارس	۲۵/۷۵	۲۷/۹۳	۶۰/۳۸	۹۶/۰۲	۵۷/۳۰	۳۱/۱۳	۱۶/۹۱
قزوین	۳۹/۷۸	۱۹/۳۱	۴۸/۹۴	۹۵/۹۷	۶۵/۱۷	۲۵/۴۳	۴۹/۸۷
قم	۳۹/۸۵	۲۴/۱۴	۴۷/۷۴	۹۴/۴۹	۶۱/۵۵	۲۷/۹۸	۳۸/۴۶
کردستان	۳۸/۸۶	۲۰/۶۹	۳۸/۰۳	۹۴/۳۴	۴۹/۷۸	۲۷/۲۳	۳۳/۵۷
کرمان	۴۰/۳۶	۲۱/۷۲	۵۳/۶۹	۹۴/۹۵	۵۱/۶۱	۳۶/۴۴	۴۶/۵۰
کرمانشاه	۳۴/۰۵	۲۱/۰۳	۴۰/۳۲	۹۵/۱۲	۴۹/۱۶	۳۷/۷۲	۴۰/۴۲
کهگیلویه و بویر	۴۶/۱۳	۱۳/۰۳	۲۵/۰۹	۹۷/۵۰	۵۶/۱۴	۱۸/۴۲	۴۴/۳۶
گلستان	۳۱/۸۰	۲۶/۸۹	۵۰/۰۴	۹۶/۷۴	۶۰/۳۹	۲۹/۹۱	۴۵/۲۲
گیلان	۳۲/۳۵	۲۴/۴۸	۵۲/۳۱	۹۴/۵۵	۶۲/۷۷	۳۳/۲۷	۴۱/۱۳
لرستان	۴۰/۷۳	۱۸/۲۷	۲۹/۱۴	۹۴/۱۵	۶۱/۲۸	۲۷/۵۱	۳۶/۴۳
مازندران	۳۵/۸۸	۱۶/۲۱	۳۰/۰۵	۹۶/۶۹	۶۳/۰۷	۵۹/۲۷	۴۳/۷۹
مرکزی	۳۶/۴۱	۲۳/۱۰	۳۹/۶۸	۹۶/۴۶	۳۷/۵۶	۴۳/۲۶	۳۱/۹۴
هرمزگان	۴۰/۵۱	۱۷/۲۷	۴۱/۲۶	۹۶/۷۷	۵۲/۵۷	۴۲/۶۳	۵۳/۹۰
همدان	۳۵/۰۵	۲۳/۴۵	۵۳/۸۵	۹۵/۳۹	۶۱/۷۵	۳۲/۴۳	۴۴/۳۷
یزد	۴۱/۵۵	۲۶/۸۶	۴۱/۵۸	۹۳/۵۱	۶۷/۵۹	۴۲/۴۸	۵۵/۲۰

۵. مقایسه نتایج حاصل از مطالعات مختلف

نتایج حاصل از مطالعات فوق در جدول (۱) نشان داده شده است. بدیهی است نمی‌توان مقدار شاخص سرمایه اجتماعی را در هر یک از این مطالعات مقایسه نمود، زیرا هر یک از آنها مبناهای خاصی دارند. نکته دیگر آن که هر چند این مطالعات برای سال‌های مختلف انجام شده اند ولی توجه داریم که ماهیت سرمایه اجتماعی به گونه‌ای نیست که به سرعت دچار تغییر و تحول اساسی شود. از آنجا که اغلب این مطالعات (به استثنای مطالعه عبدالهی و موسوی (۱۳۶۸)) برای سال‌های اخیر انجام شده و فاصله زمانی آنها ناچیز است، لذا نتایج آنها قابل مقایسه می‌باشد. علاوه بر این، از بین این مطالعات، مطالعه وزارت ارشاد از جامعیت بیشتری برخوردار بوده و نتایج حاصل از آن از سؤالاتی استخراج شده است که مستقیماً مربوط به وضعیت سرمایه اجتماعی هستند، و لذا می‌تواند مبنای مقایسه باشد. جدول (۲) خلاصه‌ای از نتایج این مطالعات را نشان می‌دهد.

جدول ۲. مقایسه شاخص سرمایه اجتماعی در مطالعات مختلف

وزارت ارشاد (۱۳۸۰)	فیروزآبادی (۱۳۸۹)	مهرگان (۱۳۹۱)	مقصودی وهمکاران (۱۳۸۹)	حسینی و همکاران (۱۳۸۵)	شعبانی و سلیمانی (۱۳۸۷)	سعادت (۱۳۸۵)	عبدالهی و موسوی (۱۳۶۸)	عزیزمحمدلو (۱۳۹۰)	
۳۷/۲	۱۴/۶	۴۰/۱	۶۱/۲	۴۵/۱	۵۸/۴	۱۶/۱	۹۵/۸	۳۴/۰۵	میانگین
۳۲/۵	۶۳/۱	۱۴۳/۷	۲۳۴/۷	۱۴۲/۴	۳۰/۲	۲۰/۰	۳/۳	۶۰/۲	واریانس
۵/۷	۷/۹	۱۲/۰	۱۵/۳	۱۱/۹	۵/۵	۴/۵	۱/۸	۷/۸	انحراف معیار
۱۵	۵۵	۳۰	۲۵	۲۶	۹	۲۱	۲	۲۳	ضریب تغییرات نسبی
۱/۸۴	۲۸/۰	۷/۵۲	۶/۴	۵/۰۲	۱/۴	۲/۲۵	۱/۰۸	۳/۲	نسبت حدکثر به حداقل
۱	-۰/۶۸	۰/۲۷	۰/۵۷	-۰/۶۹	۰/۱۱	-۰/۶۹	۰/۲۴	۰/۰۶	ضریب همبستگی

همان‌طور که اشاره شد، امکان مقایسه شاخص سرمایه اجتماعی در این مطالعات بر اساس میانگین وجود ندارد. اما شاخص‌هایی که وضعیت سرمایه اجتماعی را به‌طور نسبی نشان می‌دهند می‌تواند مورد استفاده قرار گیرد.

در جدول (۲)، وضعیت پراکندگی سرمایه اجتماعی بر اساس انحراف معیار نشان داده شده است. اما چون انحراف معیار متوسط پراکندگی را نشان می‌دهد و وابسته به مقدار شاخص سرمایه اجتماعی می‌باشد، لذا از ضریب تغییرات نسبی (نسبت انحراف معیار به میانگین) استفاده می‌کنیم. این نسبت نشان‌دهنده درصد پراکندگی به ازای هر واحد می‌باشد. طبق مطالعه وزارت ارشاد، ضریب تغییرات نسبی حدود ۱۵ درصد است. این در حالی است که در مطالعه فیروزآبادی بالغ بر ۵۵ درصد و در مطالعه عبدالهی و موسوی ۲ درصد و در مطالعه شعبانی و سلیمانی ۹ درصد است. به عبارت دیگر، اولی می‌گوید که میزان سرمایه اجتماعی در استان‌های کشور کاملاً متفاوت است ولی دومی و سومی می‌گویند که بسیار نزدیک به هم هستند. به‌هر حال این نتایج متفاوت نمی‌تواند قابل توجیه باشد.

معیار مهمتر، نسبت حداکثر شاخص سرمایه اجتماعی به حداقل آن است. این نسبت برای مطالعه وزارت ارشاد حدود $1/84$ برابر می‌باشد. یعنی بیشترین مقدار شاخص سرمایه اجتماعی در مقایسه با کمترین آن، ۸۴ درصد اختلاف دارد. نسبت مذکور در مطالعه فیروزآبادی بالغ بر ۲۸ می‌باشد، یعنی بیشترین مقدار شاخص سرمایه اجتماعی حدود ۲۷۰۰ درصد بیش از کمترین آن است. این در حالی است که این نسبت در مطالعه عبدالهی و موسوی حدود $1/08$ و شعبانی و سلیمانی حدود $1/4$ می‌باشد.

نکته درخور تأمل دیگر، ضریب همبستگی شاخص سرمایه اجتماعی در مطالعات مختلف با مطالعه وزارت ارشاد است. در حالی که برخی از مطالعات، ضریب همبستگی مثبت نشان می‌دهند، برخی دارای ضریب همبستگی منفی هستند. این وضعیت نشان‌دهنده تفاوت‌های اساسی در نتایج این مطالعات می‌باشد. حتی برخی از مطالعات که برای برآورد

شاخص اعتماد (که مهمترین مؤلفه سرمایه اجتماعی است) از نتایج وزارت ارشاد استفاده کرده‌اند (مانند سعادت و عزیزمحمملو) داری ضریب همبستگی منفی و یا صفر می‌باشند. معیار دیگری که می‌تواند تا حدودی به شناسایی دقت این مطالعات کمک نماید، مقایسه شاخص برآوردی آنها برای تهران می‌باشد. معمولاً در تهران به دلایل مختلف، روابط اجتماعی ضعیف‌تر از سایر استان‌ها است، لذا انتظار می‌رود که برآورد شاخص سرمایه اجتماعی در تهران در کمترین سطح باشد. این در حالی است که برخی مطالعات این ویژگی را دارند و برخی چنین نیستند. به‌عنوان مثال در مطالعه وزارت ارشاد، نسبت سرمایه اجتماعی تهران به کمترین مقدار آن، حدود ۱/۱ می‌باشد که نشان می‌دهد سطح سرمایه اجتماعی در تهران تقریباً دارای کمترین مقدار است. این نتیجه در مطالعات عبداللهی و موسوی، شعبانی و سلیمانی، مقصودی و همکاران، و مهرگان نیز وجود دارد. در حالی که مطالعه سعادت، حسینی و همکاران، فیروزآبادی، و عزیزمحمملو این ویژگی را ندارند. به‌عنوان مثال در مطالعه حسینی و همکاران، سرمایه اجتماعی در تهران حدود ۵ برابر بیشتر استانی است که کمترین سرمایه اجتماعی را دارد. این رقم در مطالعه فیروزآبادی به ۲۸ برابر می‌رسد و در مطالعه سعادت و عزیزمحمملو به ترتیب برابر با ۱/۸۵ و ۱/۷۶ می‌باشد.

بنابراین، هر یک از این مطالعات با توجه به اهداف و روش‌های خود به نتایج متفاوتی رسیده‌اند. این نتایج نشان می‌دهد که برآورد و تحلیل سرمایه اجتماعی در ایران نیازمند دقت بیشتری در انتخاب مفاهیم و روش‌های اندازه‌گیری می‌باشد.

۶. خلاصه و نتیجه‌گیری

نتایج حاصل از این مطالعه نشان می‌دهد که روش‌ها و مفاهیم مختلفی برای برآورد سرمایه اجتماعی وجود دارد. تمامی این روش‌ها در راستای برآورد یک واقعیت به‌نام سرمایه اجتماعی است. اما مقایسه نتایج حاصل از مطالعات مختلفی که برای برآورد سرمایه اجتماعی صورت گرفته، نشان می‌دهد که تفاوت‌های اساسی وجود دارد. این تفاوت‌ها گاهی اوقات متضاد می‌باشند. بنابراین، برآورد سرمایه اجتماعی اولاً نیازمند ارائه یک الگوی مناسب و جامع است که در آن مفاهیم و مؤلفه‌های کلیدی به‌خوبی تعریف شده

۱۲۷ □ بررسی تطبیقی سنجش سرمایه اجتماعی در ایران

باشند. ثانیاً نیازمند روشی مدون و مناسب است که بتواند از داده‌های موجود و گردآوری شده، شاخص قابل اعتمادی را برای سنجش سرمایه اجتماعی استخراج نماید. ثالثاً این مهم به عهده سازمان‌ها و نهادهایی است که به کار گردآوری داده‌های آماری مشغول می‌باشند و یا تعریف آن در چارچوب وزارت ارشاد است که مطالعه سال‌های ۱۳۸۱ و ۱۳۸۲ را به‌طور منظم تکرار نماید.

منابع و مآخذ

- بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، حسابهای ملی، ۷۹-۱۳۳۸.
- حسینی، سید امیرحسین؛ زهرا علمی (میلا) و محمود شارع پور (۱۳۸۶)، رتبه‌بندی سرمایه اجتماعی در مراکز استان‌های کشور، رفاه اجتماعی، پاییز، ۷(۲۶): ۵۹-۸۴.
- سعادت، رحمان (۱۳۸۵)، تخمین سطح و توزیع سرمایه اجتماعی استان‌ها، رفاه اجتماعی، زمستان، ۶(۲۳).
- شارع‌پور، محمود (۱۳۸۷)، روند جهانی در سنجش سرمایه اجتماعی: اثرپذیری از حوزه سیاستگذاری اجتماعی، فصلنامه فرایند مدیریت و توسعه، شماره ۶۹، تابستان و پاییز، صص ۵-۲۹.
- شعبانی، احمد و محمد سلیمانی (۱۳۸۸)، اندازه‌گیری اثرات سرمایه اجتماعی بر رشد اقتصادی (مطالعه موردی ایران)، نامه مفید (نامه اقتصادی)، دی، ۱۵(۷۵).
- عبدالهی، محمد و موسوی، میر طاهر (۱۳۸۶)، سرمایه اجتماعی در ایران؛ وضعیت موجود، دورنمای آینده و امکان‌شناسی گذار، رفاه اجتماعی، تابستان، ۶(۲۵): ۱۹۵-۲۳۳.
- علمی، زهرا (میلا)؛ م شارع پور، حمود و حسینی، سید امیرحسین (۱۳۸۴)، سرمایه اجتماعی و چگونگی تاثیر آن بر اقتصاد، تحقیقات اقتصادی، زمستان، ۷(۷۱): ۲۳۹-۲۹۵.
- فوکویاما، فرانسیس (۱۹۹۷)، پایان نظم (بررسی سرمایه اجتماعی و حفظ آن)، ترجمه غلامعباس توسلی، انتشارات جامعه ایرانیان، تهران.
- فیروزآبادی، سید احمد؛ حسینی، سید رسول و قاسمی، روح‌الله (۱۳۸۹)، مطالعه شاخص‌ها و رتبه توسعه اجتماعی در استان‌های کشور و رابطه آن با سرمایه اجتماعی، فصلنامه رفاه اجتماعی، سال دهم، شماره ۳۷، صص ۸۳-۵۷.
- مرکز آمار ایران، سالنامه آماری، سال‌های مختلف.
- مهرگان، نادر؛ دلیری، حسن و شاهنواز، سارا (۱۳۹۱)، برآورد روند سرمایه اجتماعی در استان‌های ایران، فصلنامه پژوهش‌ها و سیاست‌های اقتصادی، شماره ۶۴، صص ۲۴-۵.
- نوغانی، محسن و اصغری‌پور ماسوله، احمدرضا (۱۳۸۷)، بررسی تطبیقی رویکردها و شاخص‌های مورد استفاده در سنجش سرمایه اجتماعی، فصلنامه فرایند مدیریت و توسعه، شماره ۶۹، تابستان و پاییز، صص ۳۲-۵۵.

۱۲۹ □ بررسی تطبیقی سنجش سرمایه اجتماعی در ایران

- Becker, C.S. (1964), Human Capital, NBER Columbia University Press; New York.
- Romer, P.M. (1994), 'The Origins of Endogenous Growth', Journal of Economic Perspectives, Winter.
- Coleman, J. (1990), Foundation of Social Theory, the Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge MA.